

El taller d'Aloi de Montbrai i el sepulcre dels Tous, cavallers i grans mestres de Montesa

MIQUEL ÀNGEL FUMANAL I PAGÈS

Culturània

RESUM

L'any 1349 el gran mestre de Montesa Pere de Tous encarregà un sepulcre per als cavallers de la seva família a l'escultor reial Aloi de Montbrai i el seu taller, on també treballava l'escultor Jaume Cascalls. Des del punt de vista artístic, el sepulcre, conservat a l'església parroquial de Sant Martí de Tous, és clarament deutor de les tècniques, models i composicions normalment emprats pels tallers reials d'escultura en època del rei Pere el Cerimoniós.

Paraules clau: escultura gòtica, tallers reials, Montesa, Tous, Aloi de Montbrai, Jaume Cascalls, rei Pere el Cerimoniós.

ABSTRACT

In the year 1349 big master of the Montesian Order, Pere de Tous, engaged a sepulcher for the knights of his family to the royal sculptor Aloi of Montbray and his workshop, where sculptor Jaume Cascalls worked also. From an artistic point of view, the sepulcher conserved into the parish church of St Marti de Tous, is clearly related to the technics, models and compositions normally used by the royal workshops during the reign of King Peter the Ceremonious.

Keywords: gothic sculpture, royal workshops, Montesa, Tous, Aloi of Montbrai, Jaume Cascalls, king Peter the Ceremonious.

A l'interior de l'església parroquial de Sant Martí de Tous (Anoia), en la primera capella del mur de l'epístola, prop de la pica baptismal i junt amb algunes esteles i fragments tombals, hi ha les restes del conjunt sepulcral de la família de cavallers Tous, senyors de la vila als segles XIV i XV.

L'any 1318 el papa Joan XXII cedí les terres de Tous al rei Jaume II, al costat del qual se situà la família de castlans originària de la població, com ja havien fet estretament amb els monarques anteriors (des de la conquesta de València, al costat de Jaume I). L'any 1347 el rei Pere III vengué la jurisdicció del castell a Bernat IV de Tous, i d'aquesta manera el llinatge assolí el ple domini de la població i el seu terme, fet d'una especial significança en llur ascensió social. Abans d'això, Bernat consta com a veguer de Barcelona i el Vallès, després capità del castell de Perpinyà, lluitador a favor del rei en les guerres de les unions, membre del consell reial a Barcelona per portar els assumptes del Principat mentre el rei s'embarcava amb el cèlebre estol de més de 400 vaixells cap a Sardenya, per sufocar les revoltes i reconquerir l'illa (1354); i finalment, i en recompensa a tants serveis prestats, se'l nomena governador de Mallorca (c. 1360). Bernat estava casat en primeres núpcies amb Constança, filla de Guifré de Castellolí, i en segones amb Isabel de Pròixida.¹ Fins ara s'ha considerat Bernat de Tous com el principal promotor de la construcció de l'antiga església gòtica del poble i s'ha suposat que aprofità l'embranchida de les obres per fer-se el seu sepulcre.² L'església de Sant Martí fou molt reformada en època moderna, però encara es pot veure un finestral calat des d'una de les sales de la casa rectoral, datable en la primeria del segle XIV. Tanmateix, la informació documental revela que, si bé el promotor de l'edifici podria haver estat Bernat, en canvi el del sepulcre fou un altre membre de la nissaga, tant o més cèlebre que ell mateix: Pere de Tous, cavaller i mestre de Montesa.

En efecte, a 26 d'octubre (*VII kalendas novembris*) de l'any 1349 mestre Aloi de Montbrai, ciutadà de Barcelona, es trobava a Girona, i anà al notari a consignar l'existència d'un dipòsit de 50 lliures (uns 1.000 sous) a mans del canvista barceloní Pere des Cals. Aquest dipòsit era «*ratione cuiusdam operis per me et Jacme de Cascayls socium meum tunc faciente et nunc facere ad opus magistri de Montsia in capella castri de Tous*», o sigui, per una obra que ell i el seu soci Jaume Cascalls estaven realitzant per al mestre del Montsià en la capella del castell de Tous, i autoritza Cascalls a anar a cobrar el dipòsit personalment o

1 Extrec les dades biogràfiques d'un i altre personatge del darrer interessant i documentat treball, que suposa una considerable posada al dia de la història de la família: B. Roca, «Els Tous», p. 41-77.

2 No hi ha una font clara per a aquestes afirmacions, comunament acceptades per la historiografia, però l'estat de la qüestió es recull al treball col·lectiu *Tous, mil anys d'història*.

a través d'un procurador. Seguidament, en un altre assentament el de Berga nomena procurador seu Francesc Canals per tal que vagi a cobrar la quantitat.³

El «mestre de Montsià» esmentat als documents gironins cal interpretar-lo com a mestre de Montesa (nom procedent del topònim orogràfic en llatí «*Monte Siano*»), o sigui el cap de l'orde de cavalleria concedida per Joan XXII a Vidal de Vilanova el 10 de juny de 1317 amb l'expedició de la butlla *Ad fructus uberes* i fundada solemnement el 22 de juliol de 1319 al palau reial de Barcelona, amb presència de molts nobles d'alt rang i dels abats de Benifassà, Valldigna i Santes Creus, destinats a ser els curadors espirituals de la nova Orde, al costat dels cavallers de Calatrava.⁴ Val la pena recordar que a Montesa «se li atribuïen els béns que havien pertangut als templers i aquells que posseïa l'orde de Sant Joan de Jerusalem en el regne de València, exceptuant el castell i vila de Torrent i la casa de l'Hospital de la ciutat de València, amb el seu territori, que quedava en poder dels hospitalers».⁵ Bona part dels dominis de Montesa, especialment el Maestrat, romanien dins el territori de la diòcesi de Tortosa.

La naturalesa fundacional propicià que el primer mestre de l'orde fos un cavaller hospitaler, Guillem d'Erill, que estigué en el càrrec al 1319. El mateix any es nomenà Arnau Soler, també hospitaler, que comanà l'orde fins el 1327 (any de la mort de Jaume II) i a qui s'atribueix la consolidació en l'administració dels dominis i l'inici de les obres del castell-convent de Montesa. El tercer mestre, i el que tingué el mandat més llarg de la història de l'orde, entre 1327 i 1374 (47 anys!), fou l'esmentat Pere de Tous. El succeí Albert o Asbert de Tous, un germà seu, que estigué al capdavant de l'orde entre 1374 i 1382.⁶

Pere de Tous fou gran mestre gairebé mig segle i es pot identificar amb el personatge del document gironí. Això contrasta amb el fet que el sepulcre s'ha relacionat sempre amb Bernat de Tous, germà, o consanguini directe de l'anterior, però en canvi no hi ha cap inscripció ni altre indici que ho pugui confirmar. La manca de detalls identificatius personals, al costat de l'enaltiment del blasó del llinatge, fa que el jacent es pugui identificar amb qualsevol dels membres masculins militars de la família, i per tant estaríem davant d'un sepulcre dinàstic i no individual, si ens cenyim als termes proposats per F. Español en

3 El document *in extenso* es troba a: AHG, Notarials, GI-4, Ramon Gil, 1349, vol. 40, f. 62r-v. La versió abreujada del mateix: AHG, Notarials, GI-4, Ramon Gil, 1349, vol. 39 (Manuale), f. 79v. Val a dir que els documents complets es troben en molt mal estat i la major part de la informació (no s'aclearix l'import total de l'obra, ni altres possibles dades d'interès) es concentra en les notes abreujades.

4 J. Villaroya, *Real Maestrazgo de Montesa*, p. 1-11.

5 M. Vilar, *Els béns del Temple*, p. 82.

6 No és d'estranyar la presència d'antics hospitalers davant de l'orde, però tampoc la d'antics templers o cavallers vinculats a l'orde suprimida. El cas més paradigmàtic és, justament, el dels Tous: diversos membres de la nissaga són templers al segle XIII (cf. J. M. Sans, *La fi dels templers catalans*).

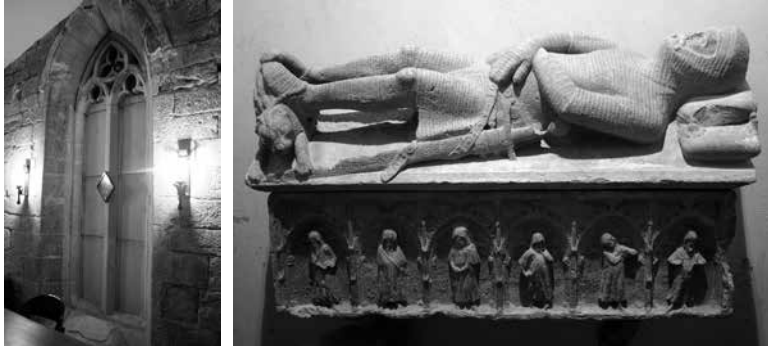

Figura 1.
Finestral de
l'església, de la
primera meitat
del segle XIV.

Figura 2.
Conjunt sepulcral
en l'actualitat, a
l'església de Sant
Martí de Tous.

referència a altres famílies, com els Montcada.⁷ Allò irrefutable és que el comitent de l'obra fou Pere i no Bernat, en una data en la qual ambdós personatges encara eren vius. I precisament alguns dels episodis de les seves vides justifiquen que el llinatge tingués accés als que sens dubte eren els escultors més «exclusius» de mitjans segle XIV, Aloi i Cascalls. L'oportunitat de fer un encàrrec als tallers reials quan aquests, entre d'altres, es trobaven en plena obra pobletana (entre d'altres), fa suposar una proximitat extraordinària a la figura del rei, tal vegada sobrevinguda per fets passats, quelcom que la història sembla corroborar.

Pere de Tous, gran mestre de Montesa, tingué papers destacats en les lluites contra la Unió i les guerres amb Castella, a més de rols militars i diplomàtics a Sardenya, Còrsega, Sicília i Nàpols, entre d'altres. Però cal entrar en la rellevància d'un fet d'armes concret per entendre la seva proximitat familiar a la figura del rei. Poc després de morir Alfons el Benigne, i durant la primavera de 1336, Pere el Cerimoniós comença un periple pels diversos regnes, per a jurar els furs de tots ells i legitimar-se com a rei. Jurà els d'Aragó a Saragossa, i els de Catalunya a Lleida. Tot seguit baixà per jurar a València, però la no compareixença de Pere de Xèrica entre els nobles, clar partidari de la seva madrastra, encengué un conflicte nobiliari que s'anà agrint, fins a provocar la ira del rei i l'atac, amb crema i tala incloses, dels dominis del de Xèrica. L'host reial posà setge a la vila, però Pere prengué d'hostatges a traïció els representants del rei i contraatacà els assetjants.⁸ Segons la crònica, en aquell moment l'únic gran cavaller que li quedava al jove rei era Pere de Tous «maestre de Montesa, qui era lo principal conseller nostre entre aquells que eren llavors ab nós», i qui l'aconsellà d'abandonar el campament i replegar-se a lloc segur. A la vila de Castelló es retrobà amb bona part dels cavallers

7 F. Español, «Pere Seguer (?)», p. 115-117. De la mateixa autora, la mateixa idea més desenvolupada, a «Los Montcada y sus panteones dinásticos», p. 37-82. Considero la idea plantejada, tot i que no ha estalviat polèmiques posteriors, molt encertada, en tant que la realització d'un sepulcre masculí, quan aquest no portava un epitafi o inscripció *ex professo* (i si un canvi en l'heràldica no indicava el contrari), es podia considerar una tomba de llinatge, i no d'un personatge concret. Així és fàcil d'entendre el perquè de tants vasos sepulcralis anònims existents a Catalunya que només exhibeixen blasons, i no noms.

8 Sempre des de l'òptica del sobirà, els fets es narren amb detalls sucosos en el capítol segon de la *Crònica de Pere el Cerimoniós* (F. Soldevila, *Les Quatre Grans Cròniques*, p. 23 i ss).

de la cort, i quedà garantida la seva seguretat. Es podria dir que des d'aquell dia de 1336, a les beceroles del regnat, el monarca mantingué un «deute de sang» amb Pere de Tous, o sigui que al sepulcre de l'Anoia els mestres reials no executaren l'encàrrec d'algú més o menys pròxim a la cort, sinó d'algú que directament havia salvat la vida al rei.⁹

Si bé en lloc dels documents gironins es diu que estiguessin realitzant un sepulcre (només es parla de *cuiusdam operis*), el fet que s'esmenti la capella del castell de Tous (avui parròquia del poble, dedicada a Sant Martí) i les evidents connexions formals amb altres obres vinculades a Aloi o Cascalls porta a relacionar inequívocament la sepultura de l'Anoia amb el document gironí i ambdós mestres escultors. En aquest cas no es tracta d'una obra d'alabastre, com era habitual al taller d'Aloi, sinó de pedra calcària, potser procedent d'alguna pedrera de la regió. No obstant, cal incloure aquest conjunt en el catàleg d'obres del taller, ja que també des del punt de vista formal serveix per a explicar-ne altres obres, aquestes sí, d'alabastre.

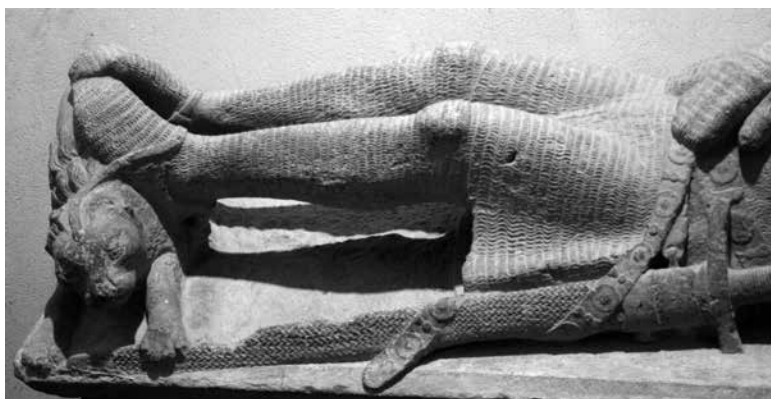
En origen la tomba dels Tous estava assentada sobre un basament al centre de l'església fins que a principis del segle XX va ser traslladada per ordre del bisbe de Vic a l'emplaçament actual. Es tracta d'una caixa sepulcral de pedra amb ja cent, amb la tapa lleugerament inclinada per permetre una millor visió de la figura. El ja cent és un cavaller «totalment cobert de malles, ja que per sota de les falces de l'ausberg apareixen les cames amb calces de malles, que s'uneixen a les sabates del mateix material». Els peus descansen sobre un gosset que al seu torn estira les potes davanteres fins a tocar la punta d'una espasa embeïnada, col·locada a mà esquerra del cavaller. A la dreta hi duu un punyal. No hi ha representació de cap capa ni perpunt, ni tampoc cap heràldica. El frontal de la caixa està decorat amb el relleu de sis plorants encaputxats, emmarcats sota sengles arcs ogivals amb calat trilobulat i cresteria, rematats per un floronet. Els arcs se sostenen amb pinacles de tres trams i tot el sepulcre amb dos lleons. Martí de Riquer situa el sepulcre vers 1330-40 a partir de la representació de l'arnès, que situa en un grup semblant, comparable a les tombes de Berenguer de Talamanca, Guillem de Viladecavalls, Ramon de Peguera i un cavaller dels Queralt.¹⁰ La interpretació de l'edifici, la proposta de Riquer i les dades documentals a Girona semblen concordar en una seqüència cronològica força versemblant.

9 Els fets poden seguir-se també a la *Crònica* (F. Soldevila, *Les Quatre Grans Cròniques*, p. 1152 i 1222). La família Tous es mantingué al costat del Cerimoniós en generacions posteriors, només cal recordar la resolució d'una situació delicada quan l'any 1375 calgué portar la infanta Elionor (filla del rei Pere i Elionor de Sicília) a Castella per a casar-se amb l'infant Joan, primogènit d'Enric de Trastàmara. En aquell moment hi havia guerra per la descendència al tron castellà, i Pere el Cerimoniós havia pres partit per Enric, en contra de Pere el Cruel, que comptava amb les tropes mercenàries del cèlebre Príncep Negre. Per la seva banda Enric tenia a soldada el no menys famós general mercenari Bertrand du Guesclin. En la comitiva que traslladà la infanta fins a Burgos, a més de l'arquebisbe de Saragossa, Lope Fernández de Luna, i el merí de la mateixa ciutat, López Arnés, hi era Bernat de Tous.

10 M. de Riquer, *L'arnès del cavaller*, p. 164.

Figura 3.
Detall del cap
del jacent.

Figures 4 i 5.
Detalls del tronc i
les cames, on pot
apreciar-se tot
l'abillament militar
del jacent, així com
alguns elements
decoratius en la
beina de l'espasa, el
cinturó, etc.

Figura 6.
Mènscula amb
l'escut dels Tous.

Al terra de la capella hi ha una mènscula amb la representació d'un escut faixat, identificable amb les armes dels Tous, i que probablement va pertànyer al mateix conjunt funerari. No s'aprecia cap resta de prolicromia, però segons els armorials antics les armes dels Tous consistien en faixes d'argent i atzur de sis peces.¹¹ Aquestes deuen coincidir plenament amb les que hi ha a Montesa, al castell de l'orde (exterior d'una torre), a l'església parroquial (pica baptismal) i un relleu donat l'any 2002 per un particular de la Font de la Figuera i que ara es custodia al Museu Parroquial de Montesa.¹² Tanta heràldica commemorativa no fa més que recalcar el paper de gran mestre *batisseur* que tingué Pere de Tous, al qual s'atribueixen bona part de les ampliacions del castell de Montesa, com l'església, l'aula capitular, el refectori, una cisterna, la infermeria, el

11 M. de Riquer, *Heràldica catalana*, p. 134, núm. 59. L'autor recull les descripcions dels armorials de Llupià (118) i Mestre (I, 72v i II, 27). Tal vegada no cal entrar en la polèmica sobre les diferències cromàtiques de la branca catalana i valenciana de la família, ja que en aquest moment, a mitjans segle XIV, l'armorial només era un.

12 B. Roca, «Els Tous», p. 45.

forn i una quantitat considerable de torres i muralles.¹³ Poc o res sabem de la relació entre Pere de Tous i els mestres d'obra i escultors que intervingueren en els dominis de Montesa, però és obvi que s'hagueren de conèixer i supervisar obres en més d'una ocasió, pel que es pot sobreentendre que Pere, malgrat el seu estatus religiós i militar, no era aliè a l'activitat dels constructors i imaginaires del seu moment. Potser calgui revisar, en aquest sentit, el paper de Bernat IV en la construcció del castell i l'església de Sant Martí de Tous.

La figura del jacent del sepulcre, malgrat l'escassa dimensió del conjunt, mostra el vigor dels jacents dels reis del panteó reial de Poblet i els Llúria-Entença del Puig (València), marcant bé les angulacions de cames, braços i cap, semblantment al Crist del Sant Sepulcre de Girona (sense cap dramatisme). Però on millor s'aprecien les concomitàncies amb altres obres és en els models dels plorants. El segon plorant de Tous, amb cos i cap amb inclinacions oposades i el cap recolzat sobre el braç esquerre, ben doblegat, coincideix amb el segon plorant del sepulcre de Bernat Guillem d'Entença a el Puig i amb un dels plorants originals dels sepulcres de Poblet conservat al museu del monestir. Així mateix el cinquè plorant mostra la cara d'un o una ploranera, paral·lela a una ploranera de la tomba de Margarida de Llúria, també a el Puig. I finalment el sisè plorant de Tous, que s'obre el vestit per les solapes (com si l'estripés) deixa al centre de la composició un triangle capgirat, com en dos dels plorants del fris nord dels sepulcres de Poblet, recol·locats durant la restauració a finals de la dècada de 1940.

Amb tot és fàcil copsar la «menor entitat» de l'obra de Tous al costat de les altres esmentades, quelcom explicable per diversos factors, començant pel percentatge de participació dels mestres principals en l'acabat final de l'obra, quelcom difícil d'avaluar amb seguretat, però que s'adverteix en tot el conjunt; a Tous és difícil apreciar la mà dels caps de taller, i en canvi és fàcil veure la translació de models propis del taller fets per mans menys destres, i en tot cas, gens virtuoses, com es veu en altres exemples dels molts conservats. El de Tous és un sepulcre on se certifica la varietat de mestres que treballaven al taller d'Aloi, i la diferent qualitat d'aquests, en la línia de les moltes observacions que s'han fet en les últimes dècades sobre la «volatilitat» de l'estil del taller d'Aloi, i la disparitat qualitativa entre les obres conservades. A banda d'aquest fet, del qual es pot especular llargament, hi ha com a mínim dos factors que també ajuden a la menor entitat de l'obra comentada.¹⁴ El primer factor és el material, una pedra calcària poc fina i bastant

13 Cf. *Montesa 1289-1989*, i V. Ferran, *El castillo de Montesa*. Ambdues publicacions posen al dia les fonts tradicionals i els resultats de les modernes excavacions arqueològiques.

14 Des dels diversos treballs de Duran i Sanpere, passant pels de J. Ainaud a *Ars Hispaniae*, i després A. J. Pitarch, Pere Freixes, Francesca Español, etc., s'ha constatat la dificultat d'atribuir la mà d'Aloi sobre determinades obres, i en canvi cada cop és més fàcil delimitar l'acció de Cascalls. Amb tot, el temps i les diverses aportacions sumen com a escultors molt vinculats al taller Jaume Camprodon, Francesc Barata, o el propi germà de Cascalls, mestre Ramon, que ajuden a entendre la disparitat formal de moltes de les obres contractades al taller.

granulada, poc apta per als detalls de poliment i textura que permet, per exemple, l'alabastre de Beuda, que a partir de 1340 fou una de les raons de l'èxit artístic i comercial del taller d'Aloi. La turgència visual de l'alabastre permet un major efectisme a l'hora de jugar amb la llum i l'ombra dels calats, carcanyols, zones polides, etc. La pedra de Tous no permet tant com l'alabastre aquests efectes, però és probable que la menor prestància fos compensada per una policromia general a tot el conjunt, que podia fer oblidar la pobresa del material base.

El segon factor, determinant, són les dimensions del conjunt, menors del natural, afectant tant la figura del jaçant com els plorants del frontís que, a causa de les arqueries, queden reduïts a una superfície escultòrica de poc més d'un pam, dificultant el detallisme en l'actitud i el drapejat de les figures. Tanmateix, la menor proporció no impedeix completament l'apreciació d'alguns detalls significatius i característics, que acosten igualment l'obra als treballs dels tallers reials del Cerimoniós. D'entrada l'arc trilobulat que emmarca cadascun dels plorants, rematat amb cresteria per l'extradós, comú en innumbrables exemples dels encàrrecs d'Aloi-Cascalls, a Poblet, Cornellà de Conflent, el Puig, etc. Seguidament la realització de les figures dels plorants és ben diferenciada, com

Figura 7.
Detall dels tres primers plorants.

Figura 8.
Detall dels plorants 4, 5 i 6.

deia, la part dels vestits en contraposició als rostres, molts d'aquests ben detallats, amb clara aparença d'haver estat treballats pels mestres principals, ben individualitzats, o d'altra manera no es podrien explicar tan clarament les semblances amb altres obres del taller, i la identificació amb obres cascallianes. La menor proporció afecta també el jacent, que si bé es tracta d'una figura prou digna, no arriba a l'espectacularitat del jacent de Guillem d'Entença a el Puig, per exemple, curull de detalls en la vestimenta i l'armament, que a Tous són sumàriament representats.

Finalment, la identificació de la tomba dels Tous dins la producció del taller d'Aloi, no fa sinó donar un millor context a les seves obres i llur varietat, així com reforçar la idea que ja vam plantejar l'any 2003 referent a la importància dels tallers d'escultura que treballaren per al Cerimoniós en el desenvolupament de l'escultura valenciana.¹⁵ És evident que el sepulcre dels Tous es troba a l'Anoia, però el personatge que l'encarregà era un dels màxims dirigents del Regne de València pel fet de ser gran Mestre de Montesa, i el Maestrat, un territori majoritàriament de la diòcesi de Tortosa, lloc on s'han documentat o atribuït diverses actuacions d'Aloi-Cascalls; aquestes pogueren condicionar al seu torn el desenvolupament de nous tallers, com les extensions de Pere Moragues i seguidors en aquell territori, o el cèlebre taller del mestre de Sant Mateu, originat precisament allí on els mestres de Montesa tenien el seu palau.

Data de recepció de l'article: agost de 2015

Data d'acceptació i versió final: agost de 2015

15 M. À. Fumanal, D. Montolí, «L'influx dels tallers reials», p. 75-99. Després s'hi ha pronunciat, amb interessants aportacions, A. Zaragoza, «La iglesia arciprestal de Sant Mateu», p. 5-40.

Bibliografia citada

- Bracons, Josep, «Lupo di Francesco a Barcelona: el sepulcre de Santa Eulàlia i el seu context artístic», *L'art gòtic a Catalunya. Escultura*, I, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2007, p. 118-125.
- Español, Francesca, «Los Montcada y sus panteones dinásticos: un espacio para la muerte noble», *Els Montcada i Alfons de Borja a la Seu Vella de Lleida*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1991, p. 37-82.
- , «Per Seguer (?) Sepulcres dinàstics de la família Montcada», *La Seu Vella de Lleida. La catedral, els promotors, els artistes. Segle XIII al XV*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, p. 115-117.
- Freixas, Pere, *L'art gòtic a Girona*, Girona, Institut d'Estudis Catalans i Institut d'Estudis Gironins, 1983.
- Fumanal, Miquel Àngel, Montolí, David, «L'influx dels tallers reials d'escultura durant la segona meitat del segle XIV al nord del regne de València i el baix Aragó: el taller de Pere Moragues i els retaules de Rubiols i Mosquerola», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXIX (2003), p. 75-99.
- Guinot, Enric, «El maestrat de Montesa: els orígens d'un territori històric valencià», *La Llum de les Imatges. Paisatges Sagrats. Sant Mateu*, València, Generalitat Valenciana, 2005, p. 49-77.
- Montesa 1289-1989*, Ajuntament de Montesa, 1990.
- Riquer, Martí de, *L'arnès del cavaller*, Barcelona, La Magrana, 2011 [1968].
- , *Heràldica catalana*, 1, Barcelona, Quaderns Crema, 1983.
- Roca i Pasqual, Bernat, «Els Tous: ascens i caiguda d'un llinatge nobiliari català (segles XIII, XIV i XV)», *Miscellanea Aqualatensia*, 14 (2011), p. 41-77.
- Samper, Hipólito, *Montesa Ilustrada: Origen, fundación, principios, institutos, casas, progresos, jurisdicción, derechos, privilegios, preeminencias, dignidades, oficios, beneficios, fijos, héroes y varones ilustres de la Real, ínclita y nobilísima Religión Militar de N. S. Santa María de Montesa y San Jorge de Alfama*, 2 vols., València, Gerónimo Vilagrassa (Imp.), 1669.
- Sans i Travé, Josep Maria, *La fi dels templers catalans*, Lleida, Pagès Editors, 2008.
- Soldevila, Ferran, *Les Quatre Grans Cròniques*, Barcelona, Ed. Selecta, 1971.
- Tous, mil anys d'història*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 1981.
- Vicent, Ferran, *El castillo de Montesa*, Montesa, Associació Cultural d'Amics del Castell fra Miquel d'Aràndiga, 1996.
- Vilar Bonet, Maria, *Els béns del temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'orde (1300-1319)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2000.
- Villaroya, José, *Real Maestrazgo de Montesa*, València, 1787.
- Zaragozá, Arturo, «La iglesia arciprestal de Sant Mateu», *La Llum de les Imatges. Paisatges Sagrats. Sant Mateu*, València, Generalitat Valenciana, 2005, p. 95-123.
- , «La iglesia arciprestal de Sant Mateu», *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 73 (2005), p. 5-40.